

Osmanlılar'da *el-Keşşâf ve Envâru't-Tenzîl* Hâşiyeleri

Şükrü MADEN*

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in tefsiri hususunda Osmanlılar'ın ortaya koydukları çalışmaların önemli bir kısmını şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserler oluşturmaktadır. Tefsirlere hâşiye yazma geleneği ise Osmanlı döneminde ortaya çıkmış değildir. Osmanlılar kendilerinden önce benimsenmiş olan bir ilim geleneğini devam ettirmişlerdir.¹

Tefsir hâşiyeciliğinde ilk eser tespit edebildiğimiz kadarıyla VI/XII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Alâüddin es-Semerkindî (v. 539/1144),² hocası Ebû'l-Mu'în en-Neseî'nin (v. 508/1115) Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (v. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirini okuturken yaptığı açıklamaları *Şerhu Te'vilâti'l-Kur'ân* adıyla kendisine nispet ederek derlemiştir.³ Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâfı* üzerine yazılanlarla birlikte iyice yaygınlaşan tefsir hâşiyeciliği Beyzâvî'nin (v. 685/1286) *Envâru't-tenzîl* isimli tefsirini esas alan yoğun bir hâşiye literatürünü ortaya çıkarmıştır. Yine başka

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

- 1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 1-2, 15-16; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", *Osmanlı: Bilim*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 8, s. 17; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Uleması", *Osmanlı: Bilim*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 8, s. 72-73.
- 2 Makale boyunca müelliflerin vefat tarihleri olarak verilen tarihlerden ilki hicrî, ikincisi ise miladî tarihi ifade etmektedir.
- 3 Alâüddin Ebû Bekir b. Muhammed b. Ahmed el-Haneî es-Semerkindî, *Şerhu Te'vilâti'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 176, vr. 1-879. Eser hakkında bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Ahmed Vanhoğlu (thk.), Bekir Topaloğlu (müracaa), İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2005, c. I, s. 57 (neşredenin mukaddimesi).

tefsirlere de hâşiyeler yazılmıştır.⁴ Osmanlı ise bu geleneğe ilk Osmanlı medresesinin müderrisi Dâvûd-ı Kayserî (v. 751/1350)⁵ tarafından Kâşânî'nin (v. 736/1335) *Te'vilât* isimli tefsirinin "Besmele" kısmına yazılan şerh ile katılmıştır.⁶ Ardından da Ekmelüddin Bâbertî (v. 786/1384) *el-Keşşâf*a bir hâşiye yazmıştır.⁷

Osmanlılar'ın telif ettikleri tefsir hâşiyelerinin tamamına yakını Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* ile Beyzâvî'nin (v. 635/1286) *Envâru't-tenzîl'i* üzerinedir.⁸ Osmanlı âlimlerinin iki nedenden ötürü bu tefsirleri seçtikleri düşünülebilir: Birinci neden bu tefsirlerin özellikleriyle ilgilidir. *el-Keşşâf*, belâgat konusunda yüksek seviyede bir eserdir. Zemahşerî bu tefsirde Kur'an'ı meânî ve beyân açısından bir servet olarak görmüş, Kur'an'ın üslup güzelliğini ve nazımının kemâlini ortaya koymak için bütün gücüyle çalışmıştır.⁹ Diğer taraftan taassub derecesinde Mu'tezilî olan Zemahşerî, Mu'tezile'yi haklı çıkarmak için Kur'an kelimelerinin manalarını aracı yapmış, kelimenin zâhirî manası mezhebî düşüncesine uygun değilse, bu manayı kaldırıp lügattaki diğer

4 Hangi Kur'an tefsirlerine hangi hâşiyelerin kaleme alındığı hakkında bkz. Şükrü Maden, "Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdi el-Beyzâvî Örneği", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 50-64, 327-365.

5 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 1.

6 *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vilâtî'l-Kâşânîyye*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 2061.

7 Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 74, vr. 1-296.

8 Osmanlılar döneminde az da olsa Mâtürîdî'nin (v. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an*, İbn Sinâ'nın (v. 428/1037) *Tefsiru Süretü'l-İhlâs*, Kâşânî'nin (v. 736/1335) *Te'vilât*, Sadreddin Konevî'nin (v. 673/1274) *İcâzü'l-beyân*, Râzî'nin (v. 606/1209) *Mefâtihu'l-gayb*, Mahallî (v. 864/1459) ve Süyûtî'nin (v. 911/1505) *Tefsiru'l-Celâleyn* ve Ebussuûd Efendi'nin (v. 982/1574) *İrşâdü'l-aklî's-selîm* isimli tefsirlerine şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserler yazılmıştır. Bkz. Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts., c. 1, s. 65; Mehmed Mecdî Efendi, *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, İstanbul: Muhammed Recâî, 1269, c. 1, s. 117; Abdullah Muhammed Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi: Mu'cemün Şâmilün li-esmâ'l-kütübi'l-meşrûha fi't-türâsî'l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ*, Ebûzabî: el-Mecma'u's-Sekafî, 1425/2004, c. 1, s. 147-148, 613; Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân: İlmi Araştırmalar*, 1999, c. 1, sy. 6, s. 260, 268, 287, 296, 299; Ziya Demir, "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1971, s. 59; Ahmet Faruk Güney, "İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Süresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Süresi Tefsiri-", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 52, 56, 271; Abdülhamid Binşik, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan sonra *DİA*), c. 38, s. 558; Bekir Topaloğlu, "Te'vilâtü'l-Kur'an", *DİA*, c. 41, s. 33.

9 Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1424/2003, c. 1, s. 313; Muhammed Fâzıl b. Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlüh*, Kâhire: Mecme'u'l-Buhûsü'l-İslâmiyye, 1417/1997, s. 73; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Ankara: Fecr, 1996, c. 1, s. 329.

manayı kelimeye yüklemeye çalışmıştır.¹⁰ *el-Keşşâf* taki bu i'tizâlî meselelerin bazıları açık iken bazılarının ise herkesin fark edemeyeceği derecede kapalı olduğu ifade edilmiştir.¹¹ *Envâru't-tenzil* de yine sarf, nahiv ve belâgat konularında çok önemli bilgiler ihtiva etmesiyle öne çıkmaktadır.¹² Beyzâvî itikâdî konulara ilişkin âyetleri tefsir ederken Ehl-i sünnet'in görüşlerini isabetli bulmuş,¹³ Mu'tezile'yi şiddetle eleştirmiştir.¹⁴ Ayrıca bu tefsir kısa ve öz bir üsluba sahip olup bazı bölümleri sadece çok az kimse tarafından anlaşılabilir. ¹⁵ İkinci neden ise tefsir tedrisatıyla ilgilidir. Osmanlı medreselerinde ders okutmak için çoğunlukla *el-Keşşâf* ile *Envâru't-tenzil* tercih edilmiş ve bu tefsirler medreselerde hâşiyeleri ile birlikte okutulmuştur.¹⁶ Bir taraftan da medreselerin müderrisleri okuttukları bu tefsirlere yeni hâşiyeler kaleme almışlardır.¹⁷

Bu hâşiyelerin kapsamlarına baktığımızda ise çok azının tam hâşiyeye olduğunu görürüz. Hâşiyelerin çoğu ya eksik kalmış ya da tefsirlerin belli bir kısmı üzerine telif edilmişlerdir. Alâüddin Ali el-Behlevân'ın *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf* ile İbnü't-Temcîd (v. 880/1475), Sa'dî Çelebi (v. 945/1539), Şeyhzâde Muhyiddin Kocavî (v. 950/1543), Rûşenî Dede Ömer el-Aydîni (v. 892/1487), Muhammed b. Ahmed es-Samsunî (v. 998/1589) ve Konevî İsmail Efendi'nin (v. 1195/1781) *Envâru't-tenzil*'e yazdıkları hâşiyeler bu tefsirleri baştan sona takip eden tam hâşiyelerdendir. Bazı müellifler ise Kur'an'ın bir kısmı veya bir sûresiyle ilgili olarak bu iki tefsire hâşiyeler yazmıştır. Atûfî'nin (v. 948/1541) *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf min sûreti'n-Nebe' ilâ âhiri'l-Kur'an*, Molla Hüsrev'in (v. 885/1480)

10 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 1, s. 315.

11 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, İstanbul: Ravza, 2008, c. 2, s. 468.

12 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 1, s. 211; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 270-271.

13 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 1, s. 212.

14 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. 2, s. 276.

15 Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti, 1927, s. 114.

16 Medreselerde tefsir derslerinde bu iki tefsirin okutulması hakkında bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, s. 19, 23, 28, 42-43; Cevad İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz, 1997, c. 1, s. 55, 163-178; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İFAV, 2005, c. 1, s. 88-90, 92, 96, 98-100, 102, 125-126; Bilal Gökçür, Sa naz Asri, "Kur'an ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri: Osmanlı Medrese ve Darülfünunları", *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2005, yıl. 2, sy. 6, s. 122-126, 139.

17 Meselâ, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil*'i üzerine geniş bir hâşiyeye yazan Konevî İsmâil Efendi (v. 1195/1781) bu hâşiyesini *Envâru't-tenzil*'i talebelere okuturken bazı çözümleri gereken yerlerle ilgili tuttuğu notlarını bir araya getirerek oluşturduğunu ifade etmiştir. Bkz. *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, Abdülkadir Ahmed Atâ (thk.), Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, 1389/1969, c. 1, s. 23.

Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdi ve Hamza el-Karamanî'nin (v. 871/1466) *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil fi'z-Zehrâveyn* adlı hâşiyeleri bu türdendir. Bu dönemde yazılan tefsir hâşiyelerinin çok az bir kısmı ise âyet hâşiyeleri şeklindedir. Örneğin Atûfi, Mülk sûresinin 11. âyeti ve Çelebi Muhyiddin et-Tirevî (v. 965/1557) de En'âm sûresinin 158. âyetiyle ilgili olarak *Envâru't-tenzil*'e birer ta'lîka kaleme almışlardır. Bazıları da çalışmalarını tefsirlerin sadece hutbe/dîbâce bölümlerine hasretmişlerdir. Hâmid b. Ali b. İbrâhim el-İmâdî'nin (v. 1171/1757) *el-İthâf fi şerhi hutbeti'l-Keşşâf* ve İbrâhim b. İsmâil el-Mostarî'nin (v. 1138/1726) *Hâşiye alâ Dîbâceti Tefsîri'l-Beyzâvî* isimli eserleri bunlardandır. Yine Osmanlı âlimlerinin, bu iki tefsire yazılan hâşiyelerin bazıları üzerine de bu tür çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Ali Kuşçu (v. 879/1474) Teftâzânî'nin (v. 792/1389) *Hâşiye ale'l-Keşşâfı*, Taşköprizâde (v. 968/1560) Cürcânî'nin (v. 816/1413) *Hâşiye ale'l-Keşşâfı* ve Balizâde Mustafa da Sa'dî Çelebi'nin *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil*'i üzerine hâşiye yazmıştır.

Bu eserlerin muhteva olarak ise; tefsirin daha doğru ve daha kolay anlaşılması için yapılan açıklamalar ile tefsirdeki eksik ve hataları gidermeye yönelik ilave bilgilerden oluştuğu söylenebilir. Yine gerekli görülen durumlarda da bizzat hâşiye müellifi tarafından âyetlerin tefsiri yapılmıştır. Hâşiye yazarları tefsirdeki anlamayı zorlaştıracak derecede kısa, muğlak ve müşkil ifadeleri incelerken ibarelerin sarf ve nahiv açısından durumu, bazı müphem ve garîb ifadeler ile terim ve özel isimlerin manaları hakkında bilgiler vermişler, metnin arkasında yatan sebep ve delillerden bahsetmişlerdir. Tefsirlerde yer verilen hadislerin kaynaklarını ve sıhhat durumlarını belirtmişler, şiirleri şerh etmişlerdir. Tefsirlerde gördükleri eksikleri gerek kendi görüşleriyle ve gerekse başka tefsirlerden nakillerle tamamlamışlar, müfessirlerin değinmediği farklı görüşlerden de okurun haberdar olmasını sağlamışlardır. Birçok yerde ise lügavî, tefsirî, fikhî ve kelâmî tercihleri hususunda müfessirleri tenkit etmişlerdir. Bazı durumlarda da bir muhaşşîden ziyade bir müfessir gibi hareket ederek âyetlerle ilgili tefsirî açıklamalar yapmışlar, ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili mevzûlara temas etmişlerdir.¹⁸

Aşağıda buraya kadar genel olarak bahsettiğimiz Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil* isimli tefsirlerine yazılan tam, sûre ve âyet hâşiyelerinden oluşan bazı örnekler tanıtılacaktır.

18 Maden, "Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdi el-Beyzâvî Örneği", s. 86-124.

1. Ekmelüddin Bâbertî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*

Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî'nin (v. 786/1384)¹⁹ Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli tefsiri üzerine kaleme aldığı bu hâşiye tefsirin mukaddime, Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûreleriyle ilgili kısmını kapsamakta olup yazma halindedir.²⁰ Hâşiyede önce "kâle fi kavlihi Te'âlâ" ifadesiyle âyet metnine ardından da "kavluhû" kelimesiyle işaret edilen Zemahşerî'nin ifadesine yer verilmekte, sonra da açıklamalar yapılmaktadır. Bâbertî, Zemahşerî'nin ve başka müelliflerin konuyla ilgili görüşlerini zikrettikten sonra kendi düşüncelerini de "ekülû" diyerek ortaya koymaktadır. Bâbertî eserin mukaddimesinde hâşiyesini, *el-Keşşâf* taki yanlış fikirleri reddedip onlara cevaplar vermek, doğru olup anlaşılamayan kısımlarını da beyan etmek maksadıyla kaleme aldığını belirtmiştir.²¹ Eserde tefsirin bütünü ele alınmamış, izah ve yoruma muhtaç ifadeler hakkında açıklamalar yapılmıştır. Eğer bir kelime veya mevzû daha önce açıklanmışsa o açıklamaya işaret edilerek geçilmiştir.

Bâbertî bu hâşiyede Zemahşerî'nin tefsirinden izah veya değerlendirmeye muhtaç gördüğü ibareleri önce sarf, nahiv ve belâgat açısından açıklamış, daha sonra müfessirin maksadına işaret etmiştir.²² Ele aldığı ifade eğer bir meseleye dair ise o konu hakkındaki farklı görüşleri de zikretmiş ve gerekli gördüğü yerlerde bazı görüşlerin hatalı veya tartışmalı olduğunu söylemiştir.²³ Zemahşerî'nin Fâtiha sûresinin nüzûlüyle ilgili ifadeleri bağlamında sûrenin mekkî veya medenîliği konusunu etraflıca ele almıştır.²⁴ Muhkem ve müteşâbih kavramlarını ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Lafzın manaya delâlet yollarına değinerek zâhir, nass, müfesser, muhkem, hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih terimleri hakkında bilgi vermiştir.²⁵ Bâbertî'nin tefsirdeki

19 Hakkında bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1342, c. 1, 221-222; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin: Esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951-1955, c. 2, s. 171; Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Sekâ yye, 1409/1988, c. 2, s. 618; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, c. 2, s. 572-573; Arif Aytekin, "Bâbertî", *DİA*, c. 4, s. 377-378.

20 Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Bâbertî el-Hanefî, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 74, vr. 1-296. Eserin diğer yazmaları için bkz. Beyazıt Ktp., Veliüddin Efendi, nr. 301; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 194; Süleymaniye Ktp. Carullah, nr. 198, Karaçelebizade, nr. 30, Nuruosmaniye, nr. 553.

21 Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf*, vr. 1b.

22 Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf*, vr. 2b, 3a, 23a, 43b, 44a.

23 Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf*, vr. 1b-2a, 3b, 16b.

24 Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf*, vr. 8b.

25 Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf*, vr. 236a-237a.

î'tizâlî fikirleri de tenkit ettiği görülmektedir.²⁶ Bâbertî hâşiyesinde yer verdiği görüşleri hangi kaynaklardan aldığını ise çoğu zaman belirtmemiştir. Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı, İbnü'l-Hâcib'in *Şerhu'l-Mufassal*'ı gibi eserler, Bâbertî'nin kaynaklarından bazılarıdır.²⁷

2. Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*

Alâüddin Ali b. Muhammed eş-Şahrûdî el-Bistâmî Musannifek'e (v. 875/1470)²⁸ ait bu hâşiye, yazma halinde olup *el-Keşşâf* tefsirinin mukaddime, Fâtîha ve Bakara'nın ilk 6 âyetiyle ilgili bölümünü ihtiva etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin tek nüshası bulunmaktadır.²⁹ Tefsirin tamamı değil, belli ibareleri açıklanmıştır. Yazmanın bazı varakları arasında boşluklar bulunmaktadır. Bu bölümler ile Bakara'nın baş kısmı eksiktir. Yazar eserin mukaddimesinde tefsir ilminin önemine vurgu yaptıktan sonra tefsirler içinde *el-Keşşâf*'ın anlatımının mûciz, şânının yüce, ifadelerinin açık, kâidelerinin yeterli, delil ve şâhitlerinin çok olmasıyla öne çıktığını belirterek niçin bu tefsiri tercih ettiğine işaret etmiştir. Yazar talebelerin kendisinden tefsirin müşkil ve muğlâk yerleri ile hadis ve şiirlerini açıklamasını ısrarla istediklerini söylemiştir.³⁰

Musannifek, tefsirin mukaddimesini tafsilatlı bir şekilde ele almıştır.³¹ Bu bölümde tefsir ilmiyle ilgili geniş açıklamalar yapmış, özellikle bir ilim olması açısından tefsir ilminin tarifi üzerinde durmuştur.³² Tefsirdeki anlaşılması zor ifadeleri açıklayan Musannifek, bazı kelimelerin önce yapısını incelemiş, daha sonra da sözlük ve terim anlamları hakkında bilgiler vermiştir.³³ Müfessirin ifadelerini cümle olarak çözümlyerek okurun daha rahat anlamasına yardımcı olmuştur.³⁴ Yine Zemaşerî'nin muradı konusunda da bilgiler vermiştir.³⁵ Musannifek ayrıca tefsirde geçen sahâbe, tâbiîn ve âlimlerden bazıları öne

26 Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf*, vr. 236b.

27 Bkz. Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf*, vr. 24a, 234b.

28 Hakkında bkz. Taşkoprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1395/1975, s. 100-102; Muhammed Abdülhay el-Leknevî el-Hindî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Mısır: Matbaatü's-Sa'âde, 1324, s. 192-194; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin*, c. 1, s. 382; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, c. 2, s. 598-601; M. Kamil Yaşaroğlu, "Musannifek", *DİA*, c. 31, s. 239-240.

29 Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 326, vr. 1-117.

30 Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 1b-2a.

31 Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 1-37a.

32 Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 20b-23a.

33 Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 3b, 5a, 11b.

34 Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 4b, 6b, 39b.

35 Musannifek, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 38b-39a.

çıkan yönleriyle tanıtmıştır.³⁶ Musannifek, açıklamalarında yer verdiği birtakım bilgilerle ilgili olarak isim belirtmeksizin bazı *el-Keşşâf* muhaşşilerinin görüşlerini gündeme getirmiş ve itirazlara cevaplar vermiştir.³⁷ Kendi eserleri olan *Hâşîye alâ Şerhi'l-Miftâh li's-Seyyid* ve *Şerhu'l-Hidâye*'ye atıf yaparak bazı hususları orada açıkladığını söylemiştir. Yine bazı kavramların izahında Cevherî'nin *es-Sıhah* ve Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (v. 1095/1684) *el-Külliyât* isimli lügatlerini kullanmıştır.³⁸

3. İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*

İbnü't-Temcîd Muslihuddin Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî el-Hanefî'nin (v. 880/1475)³⁹ bu eseri Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil* isimli tefsirinin az sayıdaki tam hâşiyelerinden biridir. Müellifine nispetle *Hâşiyetü İbni't-Temcîd* diye anılmaktadır. Hâşiyenin yazımı hicrî 880 senesinde tamamlanmıştır.⁴⁰ İbnü't-Temcîd eserin sonunda *Envâru't-tenzil*'in ve Kur'an'ın manalarının açığa çıkarılması için bu hâşiyeyi kaleme aldığını belirten ifadeler kullanmıştır.⁴¹ Eser, Fâtiha sûresinin tefsirinden itibaren başlamaktadır. Tefsirin mukaddimesi hakkında açıklama yapılmamıştır. İbnü't-Temcîd, tefsirin bütün ibarelerini değil, izahına ihtiyaç gördüklerini açıklamıştır. Kendi görüşünü ifade edeceği veya müfessirin ifadesini tartışmaya açık bulunduğu yerlerde “ekûlü”, “ekûlü fihi nazar” gibi ibareler kullanmaktadır.

İbnü't-Temcîd bu hâşiyede Beyzâvî'nin ifadelerinin kapalı, kısa ve çeşitli ihtimallere açık olduğu durumlarda gramer, belâgat ve kavramlarla ilgili açıklamalar yapmış,⁴² müfessirin maksadı hakkında okuru bilgilendirmiştir.⁴³ Bazı sûrelerin muhtevasıyla ilgili hoş değerlendirmelere yer vermiş, nüktelere işaret etmiştir.⁴⁴ Sûrelerin nüzûlüyle ilgili farklı görüşler hakkında bilgi verip kendi tercihini belirtmiştir.⁴⁵ Tefsirde yer alan bazı hadislerin kaynağı hakkın-

36 Musannifek, *Hâşîye ale'l-Keşşâf*, vr. 23b, 24a, 35b, 76a.

37 Musannifek, *Hâşîye ale'l-Keşşâf*, vr. 3b-4a, 9a-9b, 12b, 19b, 29b, 46b, 53b, 63a, 72b.

38 Bkz. Musannifek, *Hâşîye ale'l-Keşşâf*, vr. 5a, 5b, 10b, 11a, 11b, 13a, 32a, 36a, 41a.

39 Hakkında bkz. Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 62; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 213; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, c. 1, s. 673; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 608.

40 İbnü't-Temcîd Muslihiddîn Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî (880/1475), *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsiri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (nşr.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001, c. 20, s. 522.

41 İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c. 20, s. 521.

42 İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c. 1, s. 45, 54, 85, 99, 115, 118, 158-160, 181, 271, 287; 2, s. 4-6; c. 13, s. 247.

43 İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c. 1, s. 371; c. 8, s. 5, 15; c. 20, s. 325-326.

44 İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c.1, s. 55-57.

45 İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c.1, s. 65.

da bilgi vermiş, özellikle sûrenin faziletine dair tefsirde yer alan rivâyetlerin sıhhatiyle ilgili âlimlerin görüşlerinden bahsetmiştir.⁴⁶ Hurûf-ı mukattaa gibi tefsir ilminin bazı meselelerini genişçe değerlendirmiş,⁴⁷ yer yer âyetleri bizzat kendisi tefsir etmiştir.⁴⁸ İbnü't-Temcîd'in *Envâru't-tenzîl* üzerine yazılmış birçok hâşiyeyi tetkik ettikten sonra kendi açıklama ve değerlendirmelerini özet bir şekilde ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Cevdet Bey, bu açıdan esere "umdetü'l-havâşî" denilebileceğini ifade etmektedir.⁴⁹

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*, Necmeddin Dâye'nin (v. 654/1256) *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, Sâgânî'nin (v. 650/1252) *Meşâriku'l-envâr*, Cevherî'nin *es-Sihâh* isimli eserleri; İbnü'l-Müneyyir'in (v. 683/1284) *el-İntisâf fi mâ tedammenehü'l-Keşşâf*, Şerefüddin et-Tîbî'nin (v. 743/1343) *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb* isimli *el-Keşşâf* hâşiyeleri ile yine Teftâzânî ve Cürcânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdıkları hâşiyeler İbnü't-Temcîd'in kaynaklarından bazılarıdır.⁵⁰ Eser İsmâil Konevî'nin (v. 1195/1781) aynı tefsire yazdığı hâşiyeye birlikte 7 ve 20 cilt halinde basılmıştır.⁵¹

4. Molla Hüsrev, *Hâşiyeye alâ Sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve Ba'dı'l-Kâdî*

Molla Hüsrev Muhammed b. Ferâmerz b. Ali'nin (v. 885/1480)⁵² kaynaklarda zikredilmeyen *Hâşiyeye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdî* isimli bu eserini Ziya Demir tespit etmiştir.⁵³ Eserin yazma halinde iki nüshası bulunmaktadır.⁵⁴ Molla Hüsrev bu hâşiyeyi En'âm sûresinin tamamı üzerine değil 1, 11, 27, 32, 44, 53, 54, 78, 81, 92, 102, 112, 139, 151 ve 154. âyetleriyle ilgili olarak kaleme almıştır. Eserin büyük kısmı *el-Keşşâf*'la ilgilidir.⁵⁵ Molla

46 İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c. 1, s. 296; c. 20, s. 398.

47 İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c. 1, s. 302-304, 318-320, 329-330.

48 İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c. 8, s. 11; c. 11, s. 436.

49 Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 127.

50 İbnü't-Temcîd'in bu kaynaklara atfları için bkz. *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, c.1, s. 45, 56, 64, 118, 158, 170, 181, 199, 259, 292, 265, 293, 296, 303, 306, 324, 329; c. 2, s. 4, 12; c. 20, s. 41, 53, 482, 435.

51 I-VII, İstanbul: Dersaadet, ts.; I-VII, Kâhire: Matbaatü'l-Âmire, 1286; I-XX, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

52 Hakkında bkz. el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, Mısır: Matbaatü's-Sa'âde, 1324, s. 184; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 292-293; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, c. 2, s. 601; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 605-606; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *DİA*, c. 30, s. 252-254.

53 Bkz. Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları: (Kuruluştan XIXVI. Asrın sonuna Kadar)*, İstanbul: Ensar, 2007, s. 383-385.

54 Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 666, Şehid Ali Paşa, nr. 322.

55 Molla Hüsrev Muhammed b. Ferâmerz b. Ali, *Hâşiyeye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdî*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 322, vr. 20b-29b.

Hüsrev önce âyeti zikretmekte, daha sonra da *el-Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzil*'den âyetle ilgili ifadelere yer vermektedir. Çoğu zaman da *el-Keşşâf*'tan aktardığı görüşlerden sonra Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ındaki açıklamaları iktibas etmiştir. En son ise "yekül'l-fakîr" ibaresiyle kendi görüşlerini ifade etmektedir. Molla Hüsrev mukaddimede, Sultan'ın kendisinden huzurunda ve âlimlerin bulunduğu ortamlarda okunup tartışılması için bir eser yazmasını istediğinden bahisle hâşiyeyi telif sebebine işaret etmiş, ancak sultanın ismini belirtmemiştir.⁵⁶ Bu hâşiyede En'âm sûresinin tefsirine dair kapalı ibareleri vüzûha kavuşturmaya çalıştığını ifade etmiştir.⁵⁷

Molla Hüsrev mukaddimede belirttiği gibi eserini münâzara üslubuyla telif etmiştir. O, birçok yerde Zemahşerî ve Beyzâvî'nin yorumlarının tartışmaya açık olduğunu söylemiş, Teftâzânî'yi çelişkiye düşmekle eleştirmiştir.⁵⁸ Bu eserde tartışılan konular ise âyetin gramer yönünden durumu, âyetteki bazı kelimelerin niçin tekrar ettiği ve âyette ne denilmek istendiği gibi meselelerdir. Bu hâşiye, En'âm sûresinin ilgili âyetleri hakkındaki Zemahşerî, Beyzâvî, Teftâzânî ve Molla Hüsrev'in görüşlerinin karşılaştırmalı olarak takip edilebilmesi açısından önemlidir. Molla Hüsrev'in en önemli kaynağı daha önce ifade edildiği üzere Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ıdır. Yine Teftâzânî'nin *el-Mutavvel*, *Şerhu'l-Makâsîd* ve *et-Telvîh*'inden de alıntılar yapmıştır. Tefsir olarak ise Râzî'nin (v. 606/1209) *Mefâtihu'l-gayb*'ından yararlanmışır.⁵⁹

5. Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-Behiyye*

Sa'dî Çelebi diye meşhur olan Şeyhülislam Sa'dullah b. İsâ b. Emirhan ed-Dadayî el-Kastamonî'nin (v. 945/1539)⁶⁰ bu eseri *Envâru't-tenzil* üzerine yazılmış tam hâşiyelerin en önemlilerindedir. Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesini tefsirin Hüd sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar olan bölümüne yazdığı, eserin baş kısmını ise oğlu Pîr Mehmed⁶¹ veya talebesi Abdurrahman b. Ali'nin kaleme aldığı da söylenmektedir.⁶²

56 Demir, bu Sultan'ın Fâtih olduğu kanaatindedir. (*Osmanlı Müfessirleri*, s. 384.)

57 Molla Hüsrev, *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdi*, vr. 20b-21a.

58 Molla Hüsrev, *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdi*, vr. 22b, 24b, 25a, 26a, 26b.

59 Bkz. Molla Hüsrev, *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdi*, vr. 21a, 21b, 22a, 22b, 24b, 25a, 26a, 26b, 27b, 28a.

60 Hakkında bkz. Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye* s. 265; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 78; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 323; Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim*, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, c. 3, s. 88-89; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 386; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-müfessirin*, c. 2, s. 641-642; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 21; Mehmet İpşirli, Ziya Demir, "Sâdi Çelebi" md., *DİA*, c. 35, s. 404-405.

61 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 191.

62 Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 78.

Şeyhülislam Sa'dî Çelebi hâşiyesinde öncelikle müellifin zikretmediği sûrelerin diğer isimlerine ve mekkî veya medenîliğine dair genel kabulün dışındaki rivâyetlere yer verir.⁶³ Gramere yönelik açıklamalarda bulunarak âyetlerde geçen mecâzî ifadelerle ve edebî sanatlara işaret eder. Bazı kelimele-
rin etimolojisini inceler.⁶⁴ Az bilinen kelimeler için sözlüklere müracaat ederek metindeki mana inceliğine dikkat çeker.⁶⁵ Tefsirin bazı müşkil ifadelerinin istin-
sah hatasından kaynaklandığını belirtir ve bunları tefsirin başka nüshalarına müracaat ederek izah eder.⁶⁶ Sa'dî Çelebi birçok bölümde de müfessiri tenkit etmiştir.⁶⁷ Beyzâvî'nin sûrelerin faziletlerine dair tefsirine aldığı rivâyetlerin bazı-
larının mevzû olduğunu söylemiş, başka sahih rivâyetleri bırakıp da bu rivâyetlere başvurmasını hayretle karşıladığını ifade etmiştir.⁶⁸ Eserin en önemli taraflarından biri gramer, fıkıh, kelam ve tefsire dair birçok mesele hakkında gayet latîf değerlendirmeler içermesidir.⁶⁹ Özellikle kelâmî bölümlere yapılan açıklamalar gayet yoğundur.⁷⁰ Sa'dî Efendi'nin açıklamaları sadece Beyzâvî'nin metni doğrultusunda değildir. Yer yer müfessirin temas etmediği önemli noktaları da tefsir etmiştir.⁷¹ Sa'dî Efendi, başka müfessirlerin kanaatlerini de dikkate almış, bu görüşleri belli bir taksime tabi tutarak vermiştir. En sonunda da kendi görüşünü zikretmiştir.⁷²

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde sıklıkla müracaat ettiği lügat kitapları Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı ile Firuzâbadî'nin (817/1415) *el-Kamûsu'l-muhîl*'idir. Sa'dî Çelebi Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Ebû Hayyan el-Endelüsî'nin (745/1344) *el-Bahru'l-muhîl* ve Süyûtî'nin (v. 911/1505) *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı gibi eserlerden tefsirî bilgiler iktibas etmiştir. Yine Bâbertî, Tefâtânî ve Cürçânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdıkları hâşiyeler de Sa'dî Çelebi'nin kaynakları arasındadır.⁷³

63 Sa'dî Çelebi Sa'dullah b. İsâ b. Emirhan ed-Dadayî el-Kastamonî (v. 945/1539), *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 262a.

64 Sa'dî Çelebi, *Hâşîye-i Beydâvî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Ögüt, nr. 1185, vr. 8a, 9a, 13b, 17b; 344b-346b.

65 Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 262b.

66 Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 262b.

67 Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 262a-262b.

68 Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 263a.

69 Bkz. Sa'dî Çelebi, *Hâşîye-i Beydâvî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Ögüt, nr. 1185, vr. 2a, 156b, 157b, 216a, 283b, 332b, 388a.

70 Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 262a.

71 Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 262a-263a.

72 Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 262a.

73 Bkz. Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168, vr. 1b, 262a-263a.

Tefsir derslerinde talebelere okutulmuş olan bu hâşiyenin⁷⁴ telifi 5 Cemâziyelevvel 944'te tamamlanmıştır.⁷⁵ Eserin kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır.⁷⁶

Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin bu hâşiyesi *Envâru't-tenzil*'e yazılan hâşiyeler içinde en çok rağbet görenlerden biridir. Bu hâşiye üzerine Abdullah b. Muhammed el-Kürdî (v. 1064/1654), Mustafa b. Süleyman (v. 1073/1663), Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Kevâkibî el-Halebî (v. 1096/1685), Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyardî (v. 1123/1711), Balizâde Mustafa ve Mahmûd b. Hasan el-Manisavî birer hâşiye kaleme almışlardır.⁷⁷

6. Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ fe-Suhkan li-Ashâbi's-Sa'îr*

Hayreddin Hızır b. Muhammed el-Atûfî'nin (948/1541) bir âyet hâşiyesi olan bu eseri Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar bölümü, 100 numarada kayıtlı olup risâlelerin toplandığı bir mecmua içinde 1b-7a varakları arasında bulunmaktadır. Atûfî, risâlenin başında, bu hâşiyeyi bazı talebelerin kendisinden Beyzâvî'nin Allah'ın "fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr"⁷⁸ sözünün tefsirine dair ifadelerini şerh etmesini istemeleri üzerine kaleme aldığı ifade etmiştir.⁷⁹ Hâşiyede "Kâlellâhü" ve "Kâle'l-Beyzâvî" ifadeleri kırmızı mürekkeple yazılmak sûretiyle âyet ve tefsir metni hâşiyeden ayrılmıştır. Vurgulanmak istenilen ifadelerin üzerlerine kırmızı çizgi çekilmiştir.

Atûfî hâşiyesini Mülk 11. âyetin "fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr" ifadesi hakkında yazmasına rağmen; önce âyeti sûre içindeki bağlamıyla beraber 5. âyetten itibaren eserine aktarmış, sonra bu bağlamı da dikkate alarak âyet

74 Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî (v. 1096/1685) *I'tirâzât alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi* adlı hâşiyesini Sa'dî Efendi'nin *Tefsîru'l-Beyzâvî* üzerine telif ettiği meşhur hâşiyesini derste talebelerine okuttuğu sırada kaleme aldığı ifade etmiştir. (Hakan Uğur, "Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Bazı Beydâvî Hâşiyeleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I*, 2011, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, s. 436.)

75 Sa'dî Çelebi, *Hâşiye-i Beydâvî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Ögüt, nr. 1185, vr. 396a.

76 Koca Ragıp Paşa Ktp., nr. 124-127; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 117-121; Gazi Hüseyin-Begova Biblioteka Sarayevu Ktp., nr. 3542; Süleymaniye Ktp., Çorlu Ali Paşa nr. 57-59, 181, 182, Hacı Mahmud Efendi nr. 74, 102, 104, Laleli nr. 273, 276, 278, 279, Carullah nr. 171, 173, 174, Damad İbrahim nr. 167-169, Şehid Ali Paşa nr. 205, 207, Ayasofya nr. 14, 309-313, 1122, 1123, 1521, Serez nr. 316-318, Yeni Cami nr. 102-104.

77 Bkz. İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, c. 1, s. 142; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 318-319.

78 el-Mülk 67/11.

79 Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*, Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 100, vr. 1b.

hakkında tefsiri bilgiler vermiştir.⁸⁰ Beyzâvî âyetteki “fe-suhkan li-ashâbi’s-sa’îr” ifadesindeki “es-sa’îr”in vecîz olması, mübâlağa ve illet ifade etmesi sebebiyle tağlîb ile cehennemın diğer isimlerini de kapsayacak şekilde cehennem yerine kullanıldığını söyler. Özetle Atûfî’ye göre müfessirin “es-sa’îr”i tağlîbe hamletmesinin nedeni; öncelikle âyette “ashâbü’s-sa’îr” ile cehenneme giren şeytanların, diğer kâfirlerin ve isyankâr mü’minlerin hepsinin kastedilmesidir. “Ashâbü’s-sa’îr” bütün cehennem halkını kapsadığı için de Beyzâvî âyetin vecîz olduğunu ifade etmiştir. Yine Beyzâvî “es-sa’îr”in cehennemdeki en şiddetli azaplardan olması sebebiyle âyette mübâlağa olduğu kanaatinde-dir. Beyzâvî’nin “es-sa’îr”in illet ifade etmesi ile kastettiği şey ise “es-sa’îr”de bulunan şiddetli azabın rahmetten ve cennetten son derece uzak oluşun illeti olmasıdır.⁸¹

Atûfî hâşiyede daha başka ihtimallere de değinerek müfessirin ne demek istediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Hâşiyelerin genelinin aksine sarf, nahiv, belâgat ve lügata dair tahlillere çok az yer verilen bu hâşiyede bir yerde Kurtubî’nin (v. 671/1273) görüşlerine başvurulmuştur.⁸²

7. Muhaşşî Sinan Efendi, *Hâşiye alâ Envârî’t-Tenzîl*

Sinanüddin Yûsuf b. Hüsâmiddin b. İlyas el-Amasî er-Rûmî’nin (v. 986/1578)⁸³ kaleme aldığı bu hâşiye tefsirin önemli bir kısmını kapsamakla birlikte tam olmayıp belli sûreler üzerine yazılmıştır. Hâşiyenin bir bölümü En’âm sûresinden Kehf sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva ederken kalan bölümü de Kamer, Mülk, Müzemmil, Müddessir, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Alak, Kadîr, Beyyine, Zilzâl ve Âdiyât sûrelerinin tefsiri üzerine kaleme alınmıştır. Hâşiyenin sûre sûre telif olunduğu anlaşılmaktadır. Müellif daha sonra bunları Mushaf tertibine göre sıralamış ve ilk sıradaki En’âm sûresinin tefsiriyle ilgili kısmın başına bir mukaddime yazmıştır. Muhaşşî Sinan Efendi, bu mukaddimedede dostlarının kendisinden Kur’an’ın tefsirine dair bir eser yazmasını talep ettiklerini, kendisinin de 7 sene önce Mülk ve Kamer sûrelerinin tefsiriyle ilgili hâşiyeler telif ettiğini, ancak hastalandığını, iyileşince tekrar çalışmaya başladığını ifade etmiştir.⁸⁴

80 Atûfî, *Hâşiye alâ tefsîrî kavlihî te’âlâ fe-suhkan li-ashâbi’s-sa’îr*, vr. 2a-2b.

81 Atûfî, *Hâşiye alâ tefsîrî kavlihî te’âlâ fe-suhkan li-ashâbi’s-sa’îr*, vr. 3a-3b.

82 Atûfî, *Hâşiye alâ tefsîrî kavlihî te’âlâ fe-suhkan li-ashâbi’s-sa’îr*, vr. 2b.

83 Hakkında bkz. Atâî Nev’izâde Atâullah b. Yahya (v. 1045/1635), *Hadâikü’l-hakâik fi tekmileti’ş-Şekâik (Zeyl-i Şekâik)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268/1852, c. 1, s. 248-251; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 54-55; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü’l-Müfessirîn*, c. 2, s. 666;

84 Sinânüddin Yûsuf b. Hüsâmiddin el-Amasî Sinan Çelebi (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Envârî’t-tenzîl ve esrârî’t-te’vîl*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 318, vr. 1a.

Sinan Efendi tafsilatlı bir hâşiye kaleme almıştır. Ele aldığı ibarelerle müfessirin ne murad ettiğini okuru tatmin edecek biçimde ortaya koymuştur.⁸⁵ Tefsirin zor kısımları üzerinde daha fazla durmuş, farklı ihtimalleri değerlendirmiştir.⁸⁶ Hâşiyenin önemli bir yönü de bazı sûrelerin başında tefsirden bağımsız olarak sûrenin kıraati, sebab-i nüzûlü gibi konularda tefsiri bilgilere yer verilmesidir.⁸⁷

Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*ı, Hâzin'in (v. 741/1341) *Lübâb*'i, İbn Hişâm'ın (v. 761/1360) *Müğni'l-lebîb*'i, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*ı ve Fîrûzâbâdî'nin (v. 817/1415) *el-Kâmûs*'u Muhaşşi Sinan Efendi'nin kaynaklarından bazılarıdır.⁸⁸ Hâşiye yazma halindedir.⁸⁹

8. Konevî İsmâil Efendi, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*

Envâru't-tenzil'e yazılan en kapsamlı ve ayrıntılı hâşiyeyi ise İsmâüddin İsmâil b. Muhammed el-Hanevî el-Konevî (v. 1195/1781)⁹⁰ kaleme almıştır. Konevî İsmâil Efendi, hâşiyenin mukaddimesinde *Envâru't-tenzil*'den bir belâgat ve i'câz harikası olarak bahsetmekte, tefsirin veciz olduğunu, bir takım ince işaretler ile en güzel, en zarif ve en önemli belâgat sanatlarını ihtivâ ettiğini söyleyerek niçin bu tefsire hâşiye yazdığına işaret etmektedir.⁹¹ Konevî İsmâil Efendi, hâşiyenin nasıl meydana geldiğiyle ilgili olarak *Envâru't-tenzil*'i İstanbul Fatih Câmiî'nde talebelere okuttuğunu, bu sırada bazı çözümleri gereken yerlerle ilgili aklına gelenleri kâğıtlara yazdığını, daha sonra Allah'ın yardımı ile tefsirin izaha muhtaç olan diğer kısımları hakkında bazı ilaveler daha yaparak bu kâğıtları bir araya getirdiğini söylemektedir.⁹² Eserde “kavlühü” ibaresiyle verilen Beyzâvî'nin ifadeleri parantez içine alınarak hâşiyeden ayrılmıştır. Çok geniş izah ve değerlendirmeler ihtiva eden eser bir hâşiyeden çok şerh özelliği taşımaktadır. Müellif, özellikle tefsirin mukaddime, Fatîha ve Bakara sûresinin ilk beş âyetiyle ilgili bölümünü çok geniş bir şekilde ele almıştır. Zira birçok yerde hakkında açıklama yapacağı ibareyi bir mesele olarak ele almakta ve uzun uzun o mevzûyu tartışmaktadır. Bu ise; kimi zaman bir dil kaidesi kimi zaman

85 Sinânüddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil ve esrâri't-te'vil*, vr. 508a-510b.

86 Bk. Sinânüddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil ve esrâri't-te'vil*, vr. 512b-513b.

87 Sinânüddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil ve esrâri't-te'vil*, vr. 534b, 535b.

88 Bkz. Sinânüddin, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil ve esrâri't-te'vil*, vr. 2a, 3b, 66a, 501a, 527a, 534b.

89 Süleymaniye Ktp. Amcazade Hüseyin, nr. 44-46, Ayasofya, nr. 317-321, Çorlulu Ali Paşa nr. 53-54, Damad İbrahim, nr. 170-171, 173, Fatih, nr. 501-504, 507-508, 510, Kadızade Mehmed nr. 44, Laleli, nr. 281, Yeni Cami, 105-107, Nuruosmaniye, nr. 496-500.

90 Hakkında bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 405; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 5, s. 205; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, c. 2, s. 729.

91 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 1, s. 23.

92 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 1, s. 23.

da kıraat, tefsir, fıkıh veya kelâma dair bir meseledir.⁹³

Konevî, tefsirin kapalı ve veciz ifadelerinin daha iyi anlaşılması için ibareleri hem gramer⁹⁴ hem de müfessirin muradı açısından izah etmiş,⁹⁵ yanlış anlaşılabilir ifadeleri vuzûha kavuşturmuştur.⁹⁶ Tefsiri incelerken başka nüshalara da müracaat etmiş, farklılıklara değinmiştir.⁹⁷ Yer yer Beyzâvî'yi eleştirmiş ve ona katılmadığı hususları beyan etmiştir.⁹⁸ Diğer tefsirlerden de âyetlerle ilgili çeşitli görüşler aktarmıştır. Bunların bazılarıyla kendi görüşlerini desteklerken bazılarını da tenkid etmiştir.⁹⁹ Hâşiyenin dikkat çeken yönlerinden biri de tefsirde geçen hadislerin husûsiyetle incelenmiş olmasıdır. Hadislerin kaynakları hakkında bilgi verilmiş, hadislerde geçen bazı kelimelelerin manaları açıklanmıştır. Beyhâkî (v. 458/1066), Taberânî (v. 360/971), Dârekutnî (v. 385/995) ve Tahâvî (321/933) gibi hadis âlimlerinin hadislerin sıhhatiyle ilgili değerlendirmeleri aktarılmıştır.¹⁰⁰ Sürelerin faziletine dair tefsirde yer verilen mevzû rivâyetlere karşı okur uyarılmıştır.¹⁰¹ Konevî İsmail Efendi *Envâru't-tenzîl*'in daha kolay ve rahat anlaşılabilmesi için yaptığı izahların yanında yer yer âyetleri de bizzat tefsir etmiş, onlardaki bir takım nükteleri belirtmiş, tekrarların sebeplerini açıklamış, âyetler arasındaki münasebete değinmiştir.¹⁰² Özetle Konevî İsmâil Efendi bu hâşiyede *Envâru't-tenzîl*'in müşkil yerlerini, muğlâk ibarelerini izah etmiş, i'râb türleri, beyân ve me'ânî konularında açıklamalar yapmış, önceki çalışmalardan bir hayli yararlanmış, kendi fikirlerini de hâşiyeye ilave etmiş ve hatta tefsirin bazı kısımlarını red ve iptale kalkışarak hâşiyesini meydana getirmiştir.¹⁰³

Konevî, *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* üzerine yazılmış diğer hâşiyelerden en çok yararlanan muhaşşilerden biridir. Bu açıdan eser tefsir hâşiyede edebiyatının bir hâsilası gibidir. Siyalkûtî'nin (v. 1067/1656) *Hâşiyeye alâ Envârî't-tenzîl*, İbn Kemal Paşa'nın (v. 940/1533) *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li'l-Cürcânî*, Hafâcî'nin (v. 1069/1659) *Hâşiyetü's-Şihâb*, Sa'dî Çelebi'nin *Hâşiyeye alâ*

93 Bk. Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 1, s. 45-50, 67-69, 72-74.

94 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 1, s. 46-50, 53,

95 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 3, s. 20; c. 7, s. 3-4; c. 8, s. 8; c. 11, s. 429; c. 14, s. 9; c. 20, s. 380.

96 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 14, s. 9.

97 Bk. Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c.1, s. 69, 509; c. 11, s. 428; c. 13, s. 243.

98 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 6, s. 25.

99 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 14, s. 3; c. 20, s. 376.

100 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 1, s. 74; c. 7, s. 9; c. 11, s. 430.

101 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 13, s. 482; c. 18, s. 383.

102 Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, c. 1, s. 46-47, 66, 72, 301; c. 6, s. 28; c. 7, s. 7; c. 11, s. 438; c. 12, s. 314; c. 20, s. 383.

103 Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi*, s. 147.

Envârî't-tenzil ve Süyûtî'nin *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*'i ile daha başka hâşiyelerden bir çok iktibasta bulunmuştur. Konevî, Beyzâvî'nin ana kaynaklarından olan Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına da sık sık atıf yapmaktadır. O, Zemahşerî ve Beyzâvî'ye "Şeyhayn" diye hitap eder. Yine Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı, Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'i ve Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı onun tefsir kaynaklarından bazılarıdır. Sekkâkî'nin (v. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm*'u, Çarperdî'nin (v. 746/1346), *Şerhu's-Şâfiye*'si, Radiyyüddin el-Esterâbâdî'nin (v. 686/1287) *Şerhu'l-Kâfiye*'si, İbnü'l-Hâcib'in (646/1249) *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye*'si ve Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-muhîr*'i Konevî'nin dille ilgili kaynakları arasındadır. Nevevî'nin (v. 676/1277) *Şerhu'l-Mühezzeb*'ine de atıfta bulunulan bu eserin¹⁰⁴ aynı tefsire yazılan *İbnü't-Temcîd Hâşiyesi*'yle birlikte 7 ve 20 cilt halinde baskıları yapılmıştır.¹⁰⁵

Literatür¹⁰⁶

1. *el-Keşşâf* Hâşiyeleri

1. Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v. 786/1384), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 74.

2. Cemâlüddin Muhammed b. Muhammed Fahriddin el-Aksarâyî (v. 791/1388), 1. *Hâşiye alâ Hâşiyeti Kutbi't-Tahtânî: İtirâzât alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Kutbi't-Tahtânî*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 577; 2. *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁰⁷

3. Burhânüddin Haydar b. Mahmûd el-Herevî (v. 830/1427), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li-Sa'diddîn et-Teftâzânî*.¹⁰⁸

4. Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî er-Rûmî el-Hanefî (v. 834/1431), *Ta'likât alâ evâili'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 183.

5. Ebü's-Se'âdât Muhammed b. Ahmed İbni Binti'l-Aksarâyî (v. 859/1454), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 2003.

6. Hızır b. Celâlidin Ahmed Paşa es-Sivrihisarî er-Rûmî (v. 863/1458), *Tekârîr alâ Hâşiyeti Sa'diddin*.¹⁰⁹

104 Konevî'nin bu kaynaklara atıfları için bkz. Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsiri'l-Beyzâvî*, c. I, s. 45-47, 49, 59, 64, 68, 72-74, 76, 307; c. 14, s. 3, c. 20, s. 376.

105 I-VII, Kahire: Matbaatü'l-Âmire, 1286; I-VII, İstanbul: Dersaadet, ts.; I-XX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

106 Bu literatür tabakât ve bibliyografya kitaplarından yararlanılarak oluşturulmuş, bunlardan kütüphane kayıtlarına ulaşılabilenlerin katalog bilgisi verilmiştir. Ayrıca bu eserler üzerine yapılmış makale ve tezler de belirtilmiştir.

107 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 15.

108 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 37-38.

109 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 55-58; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c.3, s. 1458.

7. Rumeli Kazaskeri Abdülkerim b. Abdillâh er-Rûmî (v. 874/1470), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.¹¹⁰
8. Şemsüddin Ahmed b. Mûsâ el-Hayâlî er-Rûmî (v. 875/1470), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Müsveddetü Hayâlî ale'l-Keşşâf*.¹¹¹
9. Alâüddin Ali b. Muhammed el-Bistâmî Musannifek (v. 875/1470), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 326.
10. Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Bergamevî el-Kâfiyeci (v. 879/1474), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹¹²
11. Alâüddin Ali b. Muhammed Kuşçu (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 320.
12. Seyyid Ahmed b. Seyyid Kırımî (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li-Seyyid Şerîf*, Hacı Selim Ağa Ktp., Nurbanu-Yakub, nr. 32.
13. Molla Hüsrev Muhammed b. Ferâmerz b. Ali (v. 885/1480), *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdî*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 322.
14. Hasan Çelebi Bedrüddin b. Muhammed Şâh el-Fenârî (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Cürcânî*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 606.
15. Hatîbzâde Muhyiddin b. İbrâhim er-Rûmî Kastamonî (v. 901/1496), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*, Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 302.
16. İbn Kemâl Paşa (v. 940/1533), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li'l-Cürcânî*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 335.
17. Hayreddin Hızır b. Mahmûd b. Ömer el-Atûfî (v. 948/1541), *Hâşiye ale'l-Keşşâf min sûreti'n-Nebe' ilâ âhiri'l-Kur'an*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 263.
18. İbn Ümmi Veled Abdü'l-Evvel b. Hüseyin er-Rûmî (v. 950/1544), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹¹³
19. eş-Şerîf Mehdî-i Şîrâzî er-Rûmî el-Fikârî (el-Efkârî) (v. 957/1550), *Ta'lika ale'l-Keşşâf*.¹¹⁴

110 Habeşî, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1459. İsmail Paşa, bu eserin Cürcânî'nin değil, Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ı üzerine yazılmış bir hâşiye olduğunu söyler. (Bk. *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 611)

111 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 85-87; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 65-66; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litterature* (bundan sonra: GAL): *Supplement.*, Leiden: Brill, 1973, c. 1, s. 508; Habeşî, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1456; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 366.

112 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 278.

113 Habeşî, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1462; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 495.

114 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1481; Habeşî, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 319; c. 3, s. 1462.

20. Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa (v. 968/1560), *Ta'lika alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 315.
21. Alâüddin Ali b. Muhammed Hinnâvîzâde (Kınalızade) (v. 979/1571), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1556.
22. Kemâlüddin Mehmed b. Şâî el-Ferkendî et-Taşkendî el-Hanefî (v. 980/572), *Ta'lika alâ Tefsîri Sâhibi'l-Keşşâf bi-kavlihî te'âlâ "Hattâ izâ lakiye gulâmen"*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 246
23. Ebussuûd b. Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (v. 982/1574), *Me'âkidü't-tarâf fi evâili tefsîri sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3711.
24. Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilaziz Habîbü'l-Kâdirî el-Bektûnî el-Mar'aşî el-Hanefî (v. 983/1575), 1. *Muhâkemât beyne'l-mevâdî'l-hilâf beyne'l-Kâdî ve Sâhibi'l-Keşşâf: Ta'lika alâ ba'dî'l-mevâdî' mine't-tefâsîr*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 513.¹¹⁵
25. Şeyhülislam Zekeriyâ Mevlî b. Bayram el-Ankaravî er-Rûmî (v. 1001/1593), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹¹⁶
26. Abdülhalîm Ahîzâde (v. 1013/1605), *Hâşiye ale'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*.¹¹⁷
27. Sun'ullah b. Ca'fer el-Müftî (v. 1021/1612), *Hâşiye alâ evâili'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 315.
28. Hâmid b. Mustafa el-Aksarâyî el-Konevî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî ve Tefsîri'z-Zemahşerî*, Beyazıd Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 308.
29. Saçaklızâde Mehmed Efendi (v. 1145/1732), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹¹⁸
30. Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendî er-Rûmî (v. 1152/1740), *Ta'liku'd-Dârendî alâ âyâtin min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*.¹¹⁹
31. Hâmid b. Ali b. İbrâhim ed-Dımeşki el-İmâdî (v. 1171/1757), *el-İthâf fi şerhi hutbeti'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 243.
32. Alâüddin Ali Behlevânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 145.

115 Bkz. Hasan Yücel, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Ta'lika Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdülaziz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr'ı: Ta'lika alâ Mevâdî'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beyzâvî)", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

116 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 321; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1463.

117 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1463.

118 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 325-327.

119 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, 28; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1465.

33. Ali b. Ömer el-Erzincanî, *Tavzihu müşkilâti'l-Keşşâf*.¹²⁰
34. Bahşi Muhammed el-Hâdimî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 315.
35. Cerrahzâde Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 315.
36. Hoca Çelebi, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 174.
37. Mahmûd b. Ya'kûb et-Devrekî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 23.
38. Sirozlu Yûsuf b. Hamza el-İlyâsî, 1. *Hâşiye-i Kadîme ale'l-Beyzâvî*, 2. *Hâşiye-i Cedîde ale'l-Beyzâvî*.¹²¹
39. Yûsuf b. Cemâlidin b. Hasan el-Antalî, *Risâle alâ keşfi'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 4909.
40. Yûsuf b. Hüseyin Ali el-Kuraşî el-Hanefî el-Antâkî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹²²

2. *Envâru't-Tenzîl* Hâşiyeleri

1. Fenârîzâde Muhammed Şah b. Muhammed er-Rûmî el-Hanefî (v. 839/1435), *Havâşî alâ evâilî Envâri't-Tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1102.
2. Kara Ya'kûb Şerefüddin b. İdris en-Niğdevî el-Karamanî (v. 844/1440), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹²³
3. İbnü't-Temcîd Muslihuddin Mustafa b. İbrâhim el-Hanefî er-Rûmî (v. 855/1451), *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, I-XX, (nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.
4. Fethullah b. Muhammed Emin b. Sa'diddin eş-Şirvânî er-Rûmî el-Hanefî (v. 857/1453), *Ta'likât alâ ba'dü'l-âyât mine'l-Kâdî*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 666.
5. Hacı Baba İbnü'ş-Şeyh İbrâhim et-Tosyavî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹²⁴
6. Nûreddin Hamza el-Karamanî b. Mahmûd er-Rûmî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl fi'z-Zehrâveyn: Takşîru't-Tefsîr: Tefsîru't-Tefsîr*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 165, Carullah, 154.

120 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, 336; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1464.

121 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 533.

122 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1465.

123 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 142; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 311-312.

124 Brockelmann, *GAL*, c. 1, s. 530.

7. Ebü'l-Meyâmin Mustafa b. Hamza et-Tarsusî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil: Müsterâdu'l-envâr ve müstefadu'l-esrâr: Hâşiye ale'z-Zehrâveyn*, Süleymaniye, nr. 165, Yeni Cami, nr. 122.
8. Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Bergamevî el-Kâfiyeci (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹²⁵
9. Seyyid Ahmed b. Seyyid Kırımî (v. 879/1474), *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envâri't-tenzil*, Hacı Selim Ağa Ktp., Nurbanu-Yakub, nr. 32.
10. Seyfüddin Muhammed b. Kutluboğa et-Türkî (v. 881/1477), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil*.¹²⁶
11. Molla Hüsrev Muhammed b. Ferâmerz b. Ali (v. 885/1480), 1. *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dü'l-Kâdi*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 322; 2. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 666.
12. Hoca Paşa Sinânüddin Yûsuf b. Hızır b. Celâleddin (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Nurosmeniye Ktp., nr. 500.
13. Bedreddin Hasan Çelebi b. Muhammed Şâh el-Fenârî (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 606.
14. Rûşenî Dede Ömer Ziyâüddin el-Aydîni el-Hanefî (v. 892/1487), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 63.
15. Molla Gürânî Şemsüddin Ahmed b. İsmâil (v. 893/1488), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdi*.¹²⁷
16. Bayezid Halife b. Abdillâh el-Edirnevî er-Rûmî (v. 900/1494), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil*.¹²⁸
17. Muhyiddin Muhammed b. İbrâhim b. Hasan en-Niksarî (v. 901/1495), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹²⁹
18. el-Ehaveyn Muhyiddin Muhammed b. Kâsım (v. 904/1499), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, 112.
19. Ahîzade (Ahî Çelebi) Yûsuf b. Cüneyd et-Tokadî. (v. 905/1500), *Hâşiye ale'z-Zehrâveyn mine'l-Kâdi*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 666.
20. Hüsâmüddin Ali el-Bitlisî (v. 909/1504), *Kadı Beyzavi Haşiyesine Şerh*.¹³⁰

125 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 278.

126 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 140; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 313.

127 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 334; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, c. 2, s. 531.

128 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 315.

129 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 142; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c.1, s. 314.

130 Bu şerhin hangi hâşiye üzerine kaleme alındığı belli değildir. Hakkında bk. Nurettin Turgay, "Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsâmüddin Ali el-Bitlisî ve Tefsirciliği", *Osmanlı* ➔

21. Hacı Hasanzâde Şemsüddin Muhammed b. Muslihiddin (v. 911/1505), *Ta'lika alâ Envâri't-tenzîl*, Atf Efendi Ktp., Atf Efendi, nr. 294.

22. Ahmed es-Sinobî (v. 914/1508), *Mazharu Envâri't-tenzîl fî keşfi envâri't-te'vîl*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 192.

23. Kâdî-i Bağdâd Kivâmüddin Yûsuf b. Hasan er-Rûmî el-Hanefî (v. 918/1512), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹³¹

24. Birgivîzâde Muslihuddin Mustafa (v. 919/1513), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî fî tefsîri sûreti'l-Kadr*. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 317.

25. Kara Kemâl Kemâlüddin İsmâil Karamânî (v. 920/1514), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹³²

26. Ni'metullah b. Mahmûd en-Nahcivânî (v. 920/1514), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl li'l-Beyzâvî*.¹³³

27. Muhyiddin b. Yavsî el-İmâdî el-İskilibî el-Hanefî (v. 920/1514), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹³⁴

28. Sinâneddin Yûsuf (Acem Sinan) b. İlyas el-Gencevî (v. 922/1516), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Beyazıd Ktp., Beyazıd, nr. 639.

29. İdris b. Hüsâmiddin Ali el-Bidlisî (v. 927/1520), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 303.

30. Muhyiddin Muhammed b. Muhammed el-Berde'î et-Tebrîzî (v. 928/1521), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 194.

31. Şeyhülislâm Zenbillî Ali Efendi (v. 932/1525), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 101.

32. Cemâl Halife İshak b. Muhammed el-Hanefî el-Karamanî (v. 933/1527), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 266.

33. Muhammed b. el-Hâc Hasan er-Rûmî (v. 933/1527), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 91.

34. Muslihuddin Mustafa b. Halil Taşköprizâde (v. 935/1528), *Hâşiye alâ tefsîri ba'dî'l-Kâdî*.¹³⁵

Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II-, 2013, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, s. 159-162.

131 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c.1, s. 316.

132 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 141; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 316.

133 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 189; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 316.

134 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 316.

135 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

35. İbn Kemâl Paşa et-Tokâdî (v. 940/1533), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 164.

36. Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Karabağî er-Rûmî (v. 942/1535), *Hâşiye alâ cüz'i Amme min Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Hacı Hüsnü Paşa, nr. 88.

37. Sa'dî Çelebi Sa'dullah b. İsa b. Emirhan ed-Dadayî el-Kastamonî (v. 945/1539), *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 168.¹³⁶

38. Alâüddin Ali b. Muhyiddin Muhammed Âlâî Şerîf b. Muhibbî (v. 945/1539), *Misbâhu't-ta'dili fi keşfi Envârî't-tenzil*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 147.

39. Hayreddin Hızır b. Mahmûd b. Ömer el-Atûfî el-Merzifonî (v. 948/1541), 1. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Mir'âtü't-te'vîl*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, nr. 215; 2. *Hâşiye alâ tefsîri kavlihî te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*, Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 100.

40. Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Mustafa b. Şemsiddin el-Kocevî (v. 950/1543), *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I-VIII, (thk. Muhammed Abdülkâdir Şahin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1999.

41. Köprücükzâde Sinânüddin Yûsuf (v. 952/1545), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Kâdî alâ sûreti'l-Mülk*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3682.

42. Bedrüddin Mahmûd b. Abdillâh er-Rûşenî el-Aydinî (v. 956/1550), *Hâşiye ale'l-Kâdî Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Yeni Medrese, nr. 1755.

43. eş-Şerîf Mehdî-i Şirâzî er-Rûmî el-Fikârî (el-Efkârî) (v. 957/1550), *Ta'lika ale'l-Beyzâvî*.¹³⁷

44. Arabzâde Muhammed b. Muhammed (v. 965/1562), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*, Süleymaniye Ktp., Aysasofya, nr. 323.

45. Kara Çelebi Muhyiddin Muhammed b. Hüsâmeddin et-Tirevî el-Hanefî (v. 965/1557), *Ta'lika alâ tefsîri kavlihî Te'âlâ min Envârî't-tenzil "Yevme ye'tî ba'du âyâti Rabbik"*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 224

46. Muslihüddin Mustafa b. Şa'bân Sürûrî el-Gelibolî er-Rûmî el-Hanefî (v. 969/1561), *el-Hâşiyetü'l-kübrâ alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp.,

136 Bkz. Şükrü Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi –Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneğinde Bir Değerlendirme-", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II-*, 3013, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013, s. 57-89.

137 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1481; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 319; c. 3, s. 1462.

Şehid Ali Paşa, nr. 236.

47. Arabzâde Muhyiddin b. el-Vâiz Muhammed el-Antâkî (v. 969/1561), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 323.

48. Vâiz Çelebi Ahmed b. Mahmûd el-Karamanî el-Lârendî (v. 971/1563), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 151.

49. Sıyâmî b. Veli el-Hayrabolî (v. 971/1563), *Hâşiyetü's-Sıyâmî alâ Envâri't-tenzîl*.¹³⁸

50. Mahmûd Paşa İmâmzâde Mehmed İstanbulî (v. 973/1565), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*, Samsun Gazi İl Halk Ktp., nr. 747.

51. Mehmed b. Mahmûd el-Amâsî (v. 973/1565), *Hâşiye ale'l-Kâdî*.¹³⁹

52. Dede Cengî Kemâlüddin İbrâhim b. Yahyâ el-Amasyevî (v. 975/1567), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁴⁰

53. Abdülkerimzâde Mehmed b. Abdilvehhâb (v. 975/1567), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁴¹

54. Nasrullah b. Abdillâh el-Manastrî er-Rûmî (v. 976/1568), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁴²

55. Muslihuddin Mustafa b. Pîr Ali Bostanzâde er-Tirevî el-Aydinî (v. 977/1569), *Hâşiye alâ tefsîri sûreti'l-En'âm li-l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Darulmesnevî, nr. 59.¹⁴³

56. Muslihuddin Muhammed el-Lârî (v. 977/1569), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 37.

57. Ahmed b. Abdillâh el-Fevrî (v. 978/1570), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁴⁴

58. Alâüddin Ali b. Muhammed Hinnâvizâde (Kınalızade) (v. 979/1571), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 280.

59. Kemâlüddin Mehmed b. Şâşî el-Ferkendî et-Taşkendî el-Hanefî (v. 980/572), *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm min Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁴⁵

138 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 141; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336.

139 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 531.

140 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 1, s. 531, 645; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 278.

141 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335.

142 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335.

143 Bkz. Ömer Dumlu, "Tireli Bostan Çelebi ve Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî", *Türk Kültüründe Tire II*, 2008, Tire, s. 183-190.

144 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 270.

145 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 192; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 322.

60. Sinan Efendi (v. 980/1572), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil: Sûretü'l-En'âm ve'l-Mülk*.¹⁴⁶

61. Ebussuûd Muhammed b. Muhammed el-Îmâdî (v. 982/1574), *Hâşiye alâ tefsîri Fâtihati'l-Kitâb*, Topkapı Ktp., III. Ahmed, nr. 185.

62. Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilaziz Habîbü'l-Kâdirî el-Bektûnî el-Mar'aşî el-Hanefî (v. 983/1575), 1. *Muhâkemât beyne'l-mevâdî'l-hilâf beyne'l-Kâdî ve Sâhibi'l-Keşşâf: Ta'lîka alâ ba'dî'l-mevâdî' mine't-tefâsîr*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 513;¹⁴⁷ 2. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî fî evveli sûreti'l-En'âm*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 316.

63. Muhaşşî Sinânüddin Yûsuf b. Hüsamiddin b. İlyas el-Amasî er-Rûmî (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî (mine'l-En'âm ile'l-Kehf)*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 318.

64. Nişancızâde Ahmed Çelebi b. Müverrih Mehmed Paşa b. Ramazan (v. 986/1578), 1. *Takrîrât alâ evveli sûreti'l-En'âm min Tefsîri'l-Kâdî*, 2. *Îrâbü'l-Kur'ân li-sûreti'l-A'raf min Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁴⁸

65. Pervîz b. Abdillâh er-Rûmî (v. 987/1579), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Bezzâvî*.¹⁴⁹

66. Kadızâde Şemsüddin Ahmed b. Bedriddin Mahmûd Efendi el-İstanbulî (v. 988/1580), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Bezzâvî*, Beyazıd Ktp., Beyazıd, nr. 732.

67. Mehmed b. Sarı Gürüz (v. 990/1582), *Ta'likât alâ kavlihî te'âlâ "ve Kâlû lev-lâ ünzile aleyhi melek" min Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁵⁰

68. Molla İvaz b. Abdullâh el-Manavgâdî el-Hanefî (v. 994/1585), *Hâşiye ale'l-Bezzâvî*, Murad Molla Ktp., Murad Molla, nr. 133-135.

69. Abdülganî b. Emirşah b. Mahmûd el-Bolvî el-Geredevî (v. 995/1586), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Bezzâvî*.¹⁵¹

70. Muhammed b. Ahmed b. el-Buhârî es-Samsunî (v. 998/1589), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 322.

71. Mustafa b. Muhammed el-Hanefî el-Kastamonî (v. 998/1589), *Hâşiye*

146 Brockelmann, *GAL: Suppl.*, c. 1, s. 740.

147 Bkz. Yücel, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Ta'lîka Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdülazîz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr': Ta'lîka alâ Mevâdî'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beydâvî)", 2012, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

148 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 142; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 534.

149 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 323.

150 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 496.

151 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 531.

*alâ Envâri't-tenzîl.*¹⁵²

72. Muhyiddin Muhammed b. Mustafa Vânîzâde (v. 1000/1591), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 111.

73. Yûsuf b. Mahmûd b. Kemâliddin el-Gürânî (v. 1000/1591), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*¹⁵³

74. Şeyhülislam Zekeriyâ Meylî b. Bayram el-Ankaravî (v. 1001/1591), *Ta'lika alâ tefsîri sûreti'l-A'râf min Envâri't-tenzîl*, Murad Molla Ktp., Murad Molla, nr. 223.

75. Hüseyin b. Refî'iddin Muhammed el-Mar'aşî (v. 1001/1592), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*¹⁵⁴

76. Şeyhülislam Hoca Sa'düddin Muhammed b. Hasan Can (v. 1008/1599), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 131.

77. Ahmed b. Rûhillah el-Câbirî er-Rûmî el-Hanefî (v. 1008/1600) *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.*¹⁵⁵

78. Molla Ahmed Şemsüddin Karabâğî (v. 1009/1600), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 80, 88.

79. Abdülhalîm Ahîzâde (v. 1013/1605), *Hâşiye ale'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî.*¹⁵⁶

80. Sıbgatullah b. Rûhillah el-Berveçî (v. 1015/1607), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 177.

81. el-Kâdî Nûrullah el-Mar'aşî et-Tüsterî (v. 1019/1610), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.*¹⁵⁷

82. Kemâlüddin Mehmed b. Ahmed Taşköprizâde (v. 1030/1620), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*¹⁵⁸

83. Çıkrıkçızâde Altıparmak Mehmed b. Mehmed Üskübî (v. 1033/1623), *Ta'lika alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3880.

84. Muhammed b. Yûsuf el-Hamîdî Yahyâ er-Rûmî (v. 1033/1623), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl.*¹⁵⁹

85. Ganîzâde Nâdirî Muhammed b. Abdilganî (v. 1034/1625), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lîkât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Topkapı Ktp., III. Ahmed, nr. 210;

152 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 324.

153 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 324.

154 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 324.

155 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 1, s. 192; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 325.

156 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 3, s. 1463.

157 Brockelmann, *GAL: Suppl.*, c. 2, 608; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 325.

158 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 141.

159 İsmail Paşa, *İzâhü'l-Meknûn*, c. 1, s. 139; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 327.

Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, nr. 161.

86. Mehmed Emîn İbn Sadreddin eş-Şîrvânî (v. 1035/1626), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, nr. 217.

87. Allâmek Mehmed b. Mûsa el-Bosnevî (v. 1046/1636), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 235.

88. Mehmed b. Mustafa en-Niksarî (v. 1052/1643), *Ta'lik alâ Envârî't-tenzil*.¹⁶⁰

89. Abdülhalîm b. Abdillâh er-Rûmî el-Germiyânî (v. 1055/1646), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1098.

90. Muhammed b. Muhammed b. Ali Şeyhzade el-Vardarî, (v. 1055/1646), *Ta'lika alâ evâili sûreti Hûd min Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁶¹

91. Abdullâh el-Geredî (v. 1064/1654), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*.¹⁶²

92. Nûreddin Nûrullâh Muhammed b. Abdirrahim eş-Şîrvânî (v. 1065/1655), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*.¹⁶³

93. Katib Çelebi (v. 1067/1657), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁶⁴

94. Hızır b. Mehmed Amasyevî (v. 1067/1656), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*, Amasya İl Halk Ktp., nr. 2027.

95. Şeyhîzâde Abdurrahman b. Süleyman (v. 1078/1668), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*.¹⁶⁵

96. Kırımlı Muhammed b. Kadreşî (v. 1079/1669), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzil*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 148.

97. Manisalı Kuddûsî Abdurrahman (v. 1080/1669), *Şerhu Manzûme-i Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁶⁶

98. Sâlih b. İshâk eş-Şîrvânî el-Karabâğî (v. 1083/1673), *Hâşiye ale'l-Kâdî ve alâ Hâşiyeti'l-İsâm*, Beyazıd, Veliyüddin, nr. 79.

99. Minkârîzâde Yahyâ Efendi (v. 1088/1677), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*, Murad Molla Ktp., Murad Molla, nr. 252.

100. Sandıklı Kâdî Abdülhalîm b. Pîr Kadem b. Şeyh Nasûh (v. 1088/1677), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁶⁷

160 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336.

161 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 328.

162 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335.

163 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 140; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 329.

164 Kâtib Çelebi, *Mizânu'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak*, İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, 1306, s. 136-137.

165 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 330.

166 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 142; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 330.

167 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 139; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili ➔

101. Uşşâkîzâde Abdülbâkî (v. 1090/1680), 1. *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmâiddin alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 175; 2. *Hâşiye ale'l-Kâdi el-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik, nr. 1362.
102. Hâmid b. Mustafa el-Aksarâyî el-Konevî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî ve Tefsîri'z-Zemahşerî*, Beyazıd Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 308.
103. Damad Vâni Mustafa b. Abdullah el-Kürdî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁶⁸
104. Keşf Kudretzâde (v. hicrî XI. asır), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁶⁹
105. Mustafa Remzi b. Hasan el-Antâkî (v. 1100/1689), *Hâşiye alâ cüz'i'n-Nebe' li'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, nr. 244.
106. Simkeş Feyzî Hasan b. Abdullah el-İstanbulî (v. 1102/1691), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁷⁰
107. Hacı Evhad Şeyhî Hüseyin b. Abbas el-İstanbulî (v. 1105/1694), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁷¹
108. Mustafa b. Ali el-Üsküdarî (v. 1107/1696'den sonra), *Tuhfetü'l-ihvân ve hidâyetü's-sıbyân: Hâşiye alâ Hâşiyeti'ş-Şihâb el-Hafâcî*.¹⁷²
109. Karabaşzâde Ali b. İbrâhim (v. 1110/1698), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lâri li-Kâdizâde*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2503.
110. Tefsîri Debbağ Mehmed b. Hamza el-Ayıntabî el-Aydîni (v. 1111/1699), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Millet Ktp., Ali Emiri, nr. 141.
111. Münecimbaşı Derviş Ahmed Dede es-Selanikî (v. 1113/1701), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁷³
112. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî Debbağzâde (v. 1114/1702), *Hâşiye alâ tefsîri cüz'i'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*.¹⁷⁴
113. Muhammed Akkirmânî (v. 1114/1702), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁷⁵
114. Feyzullah b. Muhammed el-Erzurumî (v. 1115/1703), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Çorum İl Halk Ktp., nr. 142.

Eserler Bibliyografyası", s. 259.

168 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 140; Habeşi, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 331.

169 Habeşi, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, 332.

170 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 271.

171 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 273.

172 Habeşi, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 329.

173 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 289.

174 İsmail Paşa, *İzâhü'l-Meknûn*, c. 1, s. 140; Habeşi, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 333.

175 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Habeşi, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 336.

115. Muhammed b. Ahmed et-Tarsusî (v. 1117/1705), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 21.

116. Ahmed b. Hayriddin es-Sobicevî el-Aydîni (v. 1120/1708), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 39.

117. Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyabadî er-Rûmî (v. 1123/1711), 1. *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî ale'l-Beyzâvî*, Beyazıt Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 396; 2. *Ta'lika alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye, Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 23.

118. Ahmed b. Muhammed el-Halebî (v. 1124/1712), *Ta'lika alâ kavli'l-Kâdî el-Beyzâvî fi tefsîri el-Hamdü*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 666.

119. Şumnulu İbrâhim Vahdî b. Mustafa (v. 1126/1715), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 111.

120. Şeyhülislâm Menteşîzâde Abdürrahim Efendi (v. 1128/1715), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁷⁶

121. İsmâil Hakkı Bursevî (v. 1137/1725), 1. *Ta'lika alâ Evâili Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 145; 2. *Şerh alâ cüz'i'l-âhir li'l-Kâdî el-Beyzâvî*, Ragıb Paşa, nr. 154.

122. İbrâhim b. İsmâil el-Mostarî (v. 1138/1726), *Hâşiye alâ Dîbâceti Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁷⁷

123. Saçaklızâde Mehmed Efendi Mar'aşî (v. 1145/1732), 1. *Risâle fi'r-reddi alâ ba'zi müdde'ayâti'l-Beyzâvî*,¹⁷⁸ 2. *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 264.

124. Mestcizâde Abdullah b. Ömer b. Osman b. Mûsâ (v. 1148/1735), 1. *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 304; 2. *el-Mi'yâr li-mâ fi Tefsîri'l-Kâdî mine'l-ahbâr*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 98, Esad Efendi, nr. 216.

125. Mehmed Emîn b. Abdilhay el-Üsküdârî (v. 1149/1736), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*, Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 1149.

126. Cârullah Veliyüddin b. Mustafa b. Ali el-İstanbulî (v. 1151/1738), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî Beyzâvî alâ Hâşiyeti'l-İsâm*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1961.

127. Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendî er-Rûmî (v. 1152/1740), 1. *Ta'liku'd-Dârendî alâ âyâti min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*,¹⁷⁹ 2. *Makâle fi*

176 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, c. 2, s. 534.

177 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c. 1, s. 334.

178 Bkz. Celil Kiraz, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzavi'ye Yönelik Eleştirileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, c. 15, sy. 1, s. 319-367.

179 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 28; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, c. 3, s. 1465.

tefsîri sûreti Tâhâ min Envâri't-tenzîl, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1039.

128. Bursalı Abdurrahman Rahîmî Mevczâde (v. 1161/1748), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁸⁰

129. Ebü'n-Nâfi' Ahmed b. Muhammed Kazâbâdî (v. 1163/1749), 1. *Hâşiye alâ sûreti'l-Fâtîha li'l-Beyzâvî*, Beyazıd Ktp., Beyazıd, nr. 734; 2. *Hâşiye alâ tefsîri sûreti'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 246.

130. Debbağ Müftü Ahmed el-Mar'aşî (v. 1165/1751), 1. *Tahkîku teveccühi'l-Beyzâvî fî sûreti'l-Bürûc*; 2. *Tahkîku cevâbi's-Sa'dî an i'tirâzi Sâhibi'l-Kesfale'l-Kâdî*; 3. *Ta'lika alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*,¹⁸¹

131. Mehmed b. Velî b. Resûl el-Kırşehrî el-İzmirî (v. 1165/1751), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸²

132. Yûsufzâde Abdullah Hilmi el-Amasî (v. 1167/1753), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Beyazıd Ktp., Veliyüddin, nr. 417.

133. Dâvûd b. Muhammed el-Karsî er-Rûmî el-Hanefî (v. 1169/1756), *Hâşiye alâ tefsîri'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*.¹⁸³

134. Kemahlı Osman b. Ya'kûb (v. 1171/1757), *Hâşiye alâ sûreti'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl: Nûru'l-efide*, Âtuf Efendi Ktp., Âtuf Efendi, nr. 324.

135. Muhammed Ebû Sa'îd el-Hâdimî (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl min cüz'i Amme*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 90.

136. Rahîmî Erzurum Müftüsü Muhammed Hâzık Efendi (v. 1176/1763), *Ta'likât alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁴

137. Yegenzade Mehmed b. Osman Amasî (1180/1766), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Amasya İl Halk Ktp., nr. 1139.

138. Altunuçokzâde Abdullah b. Mehmed Altûnî el-İstanbulî (v. 1183/1770), *el-Cem'u'l-hâvî fî şerhi'l-Beyzâvî*, Beyazıd Ktp., Veliyüddin, nr. 306.

139. Abdulgafûr Lebîb Âmidî (v. 1185/1772), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'likât*.¹⁸⁵

140. Sıbgatullah b. İbrâhim Haydar el-Haydarî (v. 1187/1774), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, Atuf Efendi Ktp., Atuf Efendi, nr. 83.

180 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 335.

181 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 260.

182 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 336.

183 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 336.

184 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 337.

185 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 337.

141. Muhammed b. Abdillâh el-Kayserî (v. 1188/1775), *Havâş alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁶
142. Küçük Ahmedzâde Ebûbekir el-Âmidî (v. 1190/1776), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁷
143. Aydınlı Karatepeli Hüseyin (v. 1191/1777), *Hâşiye alâ ba'dı aksâmi Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁸
144. Konevî İsmâil Efendi (v. 1195/1780), *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, I-XX, (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1422/2001.
145. Ali b. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhim ed-Dağistanî (v. 1199/1785), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁹
146. Hocazâde Muhammed b. Vecîh el-İzmirî (v. hicrî XII asır), *İs'âfü'l-ithâf fî mu'âveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*.¹⁹⁰
147. Habîb el-Aksarayî (v. hicrî XII asır), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹¹
148. Ömer b. Ali b. İbrâhim b. Halil el-İspirî (v. 1202/1788), *Kâşifü Envârî't-tenzîl*.¹⁹²
149. Gazzîzâde Mustafa Nesîb el-Bursevî (v. 1204/1790), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁹³
150. İsmâil Müfid Efendi (v. 1210/1796), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 218.
151. Tatarcıkzâde Abdullah b. Osman el-Kırımî (v. 1211/1796), *Ta'likâ alâ tefsîri sûreti'l-En'âm min Envârî't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1408.

186 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 337.

187 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. s. 269.

188 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, 335; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 337.

189 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, 140; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 337-338.

190 Eser hakkında bk. Mustafa Erkekli, "Beydâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990; Celil Kiraz, "Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c. 19, sy. 2, s. 155-185; a.mlf, "Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 20, sy. 1, s. 29-57.

191 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 338.

192 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 338.

193 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 534; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 338.

152. Osman Efendi el-Kostantinî (v. 1211/1796), *Ta'likât alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁴

153. Mehmed Mekkî Efendi el-İstanbulî (v. 1212/1798), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁵

154. Sa'îd b. Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî el-Konevî (v. 1213/1798), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁶

155. Tatzâde Hüseyin et-Tirevî (v. 1214/1799), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁷

156. Müftizâde Mehmed Sadık b. Abdürrahim el-Erzincanî (v. 1223/1808), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁸

157. Damad Hasan b. Ahmed Safranbolî (v. 1223/1808), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁹

158. Halil b. Ahmed Himmet el-Konevî (v. 1224/1809), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁰

159. Manisalı Halil Na'îmî (v. 1230/1814), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰¹

160. Ebû İshakzâde Atâullah Mehmed b. Şerîf el-İstanbulî (v. 1236/1821), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰²

161. Hüseyin b. Muhammed er-Rûmî (v. 1236/1821), *Bedrû'l-münîr: Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.²⁰³

162. Mantikî Mustafa Efendi (v. 1244/1828), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁴

163. Gazzizâde Abdullâtif (v. 1247/1832), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁵

194 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 339.

195 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 142; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 339; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 284-285.

196 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c.1, s. 339.

197 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

198 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 289.

199 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 140; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c.1, s. 339.

200 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, 142; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 339.

201 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 339.

202 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 269.

203 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 339.

204 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 533.

205 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. II, s. 533.

164. Burdurlu Halil Efendi (v. 1269/1853), *Ta'lik*.²⁰⁶
165. Hasan Fehmi Efendi (v. 1294/1878), *Ta'lik*.²⁰⁷
166. Süleymaniyeli Maksûd b. Şah Veli (v. 1300/1883), *Letâifü't-te'vîl alâ Envârî't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 319.
167. Hocazâde Abdullah b. Abdirrahman el-Kilisî Enverî (v. 1303/1886), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁸
168. Çuhadarzâde Hacı Keşfi Mustafa el-Yozgadî (v. 1308/1890), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁹
169. Köysancaklı Mehmed b. Hacı Molla Abdillâh (v. 1332/1914), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁰
170. Serbestzâde Ahmed Efendi (v. 1939), *Tercümân-ı Kur'ân-Tefsîru Kâdî Beyzâvî*.²¹¹
171. Manisâlızâde Mustafa Şevket Efendi (v. 1954), *Kâdî Beyzâvî ile Ebu's-suûd Arasında Bir Mukayese*.²¹²
172. Ali Efendi, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Beyazıt Ktp., Veliyüddin, nr. 81.
173. Arabzâde Abdurrahman b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 58.
174. Balîzâde Mustafa, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Beyazıt Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 302.
175. el-Hac Ahmed Sa'îd, *Şerhu Tefsîri'l-Fâtîha min Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹³
176. Gurabzâde Abdurrahim b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 184.
177. Hamza Dârendevî, *Hâşiye alâ tefsîri cüz'i'n-Nebe'*, Süleymaniye Ktp., A-Tekelioğlu, nr. 837.
178. Hüsam Çelebi Feyzullah b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-*

206 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 534.

207 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 534.

208 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, c. 1, s. 340; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 275.

209 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 268.

210 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 281.

211 Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sy. 15, s. 79.

212 Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 91.

213 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 261.

Beyzâvî.²¹⁴

179. Hüseyin b. Derviş Ali el-Kırımî, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*, Süleymaniye Ktp., Hacı Hüsnü Paşa, nr. 16.

180. Kâdî Hanefî, *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, nr. 161.

181. Kâdî Ömer b. Abdullah er-Rûmî, *Şerh alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁵

182. Karamanizâde, *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-Mülk*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1045.

183. Mehmed b. Vâiz b. Velican el-Mar'aşî el-İzmirî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁶

184. Muhammed Hafid, *Ta'likât alâ Envârî't-tenzîl fî sûreti Yâsîn*, Beyazıd Ktp., Beyazıd, nr. 729

185. Muhammed Sivasî, *Hâşiye alev-Beyzâvî li'l-cüz'i'l-âhir*, Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 366.

186. Ni'metullah Perveşnî el-Aydnî, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁷

187. Seyyid Abdullah b. Abdurrahman es-Sivasî, *Merâmü't-tâlibîn alâ Hâşiyeti'l-Mevlâ İsmâiddin alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Daru'l-Mesnevî, nr. 56.

188. Seyyid Osman el-Konevî, *Ta'likât alâ ba'di'l-mevâdi' min Tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 164.

189. Sinânüddin Yûsuf Berde'î, *Ta'lik*.²¹⁸

190. Süleyman b. Ahmed el-Kilisî, *Ta'likât alâ Envârî't-tenzîl*, Millet Ktp., Ali Emiri, nr. 233.

214 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 276.

215 İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, c. 1, s. 139.

216 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 283.

217 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 533.

218 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 190; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 534.

Osmanlılar'da *el-Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzil* Hâşiyeleri

Şükrü MADEN

Özet

Bu çalışmada Osmanlılar'ın Zemaşerî'nin *el-Keşşâf* ve Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil* isimli tefsirlerine yazdıkları hâşiye türünde eserler konu edinilmektedir. Önce kapsamı ve muhtevaları açısından bu eserlerden genel olarak bahsedilmiş, ardından da örnek olarak bu iki tefsir eserine yazılmış sekiz adet hâşiye tanıtılmıştır. Tanıtımda eserlerin kapsamı, telif sebepleri, muhtevaları, kaynakları, matbû ve yazma nüshaları hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın sonunda ise biyografi ve bibliyografya kitaplarından yararlanılarak oluşturulmuş bir Osmanlı dönemi *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzil* hâşiyeleri literatürüne yer verilmektedir. Burada ayrıca çoğu yazma halinde bulunan bu eserlerden katalog bilgisine ulaşılabilenlerin kütüphane kaydı ve bu eserleri esas alan makale ve tezler de belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâşiye, Zemaşerî, Beyzâvî, *el-Keşşâf*, *Envâru't-Tenzil*

Al-Kassaf and *Anwar al-Tanzil* Annotations (*Haşiyes*) in the Ottoman Period

Şükrü MADEN

Abstract

This study is about *hashiya* books written by Ottoman scholars on the *tafsir* of Zamahshari entitled *al-Kassaf*, and the *tafsir* of al-Baydawi entitled *Anwar al-Tanzil*. A general introduction of these works in terms of their context and contents is followed by a brief analysis of eight annotations (*hashiyas*) written on these two *tafsirs*. The contents of these works as well as their contexts, sources, print and manuscript editions are elaborated.

In the end, an Ottoman *hashiya* literature on *Al-Kassaf* and *Anwar al-Tanzil* prepared with reference to biographic and bibliographic sources is presented. Moreover, the study provides a list of library records for those manuscripts with available catalog information as well as articles and dissertations based on these works.

Keywords: *Tafsir*, *Hashiya*, Zamahshari, al-Baydawi, *al-Kassaf*, *Anwar al-Tanzil*

